
М. ЧЕРКАС,

асистентка кафедри теорії держави і права
Національного університету «Юридична
академія України імені Ярослава Мудрого»,
кандидат юридичних наук

УДК 340.114.5

Витоки правового нігілізму та його вплив на цінність права

У статті досліджуються витоки походження правового нігілізму, проаналізовано прояви правового нігілізму на різних історичних етапах розвитку суспільства, показано ставлення до цієї проблеми різних верст населення. Акцентується увага на вплив нігілізму на цінність права, також зроблено висновок, що правовий нігілізм є найбільш небезпечною формою деформації правосвідомості.

Ключові слова: правовий нігілізм, правосвідомість, цінність права, деформації правосвідомості.

Проблема правового нігілізму є однією з найменш розроблених у сучасній теорії права, що обумовлено багатьма причинами.

У вітчизняній науці на загальнотеоретичному рівні правовий нігілізм ґрунтовно досліджений А. В. Волошенюком. Сутність правового нігілізму автор вбачає у тому, що під впливом факторів об'єктивного і суб'єктивного характеру право втрачає свою цінність у свідомості окремого індивіда, певної соціальної групи або суспільства в цілому, пере-

стає сприйматися ними як необхідний компонент соціальної життєдіяльності, наділений такими якісними характеристиками, як справедливість, сила та ефективність [1, с. 40–41].

В. А. Туманов визначає правовий нігілізм як «скептичне, негативне ставлення до права, аж до повної невіри в його потенційні можливості вирішити соціальні проблеми так, як того вимагає соціальна справедливість» [2, с. 73].

В. І. Гойман вважає, що правовий нігілізм – це «сформоване у громад-

ській чи індивідуальній свідомості стійко зневажливе чи інше негативне ставлення до права, наявність у посадових осіб та громадян установки на досягнення соціально значущих результатів неправовими засобами або гранично мінімальне їх використання в практичній діяльності і характеризується повною відсутністю солідарності з правовими приписами, чи виконання (дотримання) їх виключно під загрозою примусу або внаслідок корисливих мотивів» [3, с. 85].

Майже до кінця 80-х років ХХ ст. значена тематика глибоко не вивчалася, адже існуюча державна ідеологія тих часів спиралася на ідею неухильного зміцнення соціалістичної законності з наближенням суспільства до комунізму [4, с. 177], формування нової радянської людини, яка має високий рівень свідомості і правової культури, шанобливо ставиться до права і негативно до будь-яких порушень закону. Вважалося, що правовий нігілізм у Радянській державі майже подолано [5, с. 153], отже, й наукові дослідження цієї проблематики обмежувалися лише її історичним аспектом (до того ж велися вони лише в перші роки існування Радянської влади).

Характерно, що саме поняття «правовий нігілізм» при оцінці фактів негативного ставлення до радянського права вважали за краще не використовувати взагалі, замінюючи його змістовно невизначеним словосполученням «правовий негативізм». Але навіть у цьому випадку робилися застереження, що такий різновид деформації правосвідомості не є типовим, масовим за умов соціалізму, коли докорінні інтереси абсолютної більшості населення

й законодавця та інших правотворчих органів збігаються. Тому й основна частина правопорушень пояснювалася не негативним ставленням осіб до права, а іншими недоліками правосвідомості населення. Якщо ж правовий нігілізм виявлявся (що прямо не стосувалося «розвиненого комуністичного суспільства»), то він обов'язково мав існувати в капіталістичному світі, ворожому соціалізму, а тому вимагав вивчення як один із реальних доказів неминучого розпаду буржуазного правопорядку.

Проте взагалі нігілізм трактувався не лише як негативне явище суспільного життя. У ньому вбачалися й позитивні риси. Наприклад, нігілізм, визначався як прогресивна течія в російській суспільній думці 60-х років ХІХ ст. Нігілісти, а це були переважно інтелігентні різночинці, негативно ставилися до традицій та підвалин дворянського суспільства [6, с. 520–521], до царсько-кріпосницької дійсності. Терміном «нігілізм» оперували для визначення всіх революційних сил 60–70-х років ХІХ ст.

Таким чином, якщо нігілізм спонукав до досягнення прогресивних політичних цілей, то він оцінювався, безумовно як феномен позитивний, незалежно від реально заподіяної ним шкоди [7, с. 407–408].

Що ж насправді являє собою правовий нігілізм, чи може він бути спрямований проти права в цілому, чи дійсно негативне ставлення до права є однією зі специфічних рис національного характеру всіх пострадянських республік? Якщо виходити із загальнопоширеного уявлення про нігілізм як про заперечення загальноприйнятних цінностей, ідеалів, моральних норм і культурних

традицій [8, с. 198], то для відповіді на поставлені запитання потрібно проаналізувати деякі аспекти правового нігілізму – об’єкт, інтенсивність і стійкість нігілістичного заперечення.

Об’єктом нігілістичного заперечення виступає право, але повсякденне й наукове уявлення про останнє відрізняються: для повсякденного уявлення право є тотожним юридичним нормам або такій одній із форм їх вираження, як нормативно-правовий акт органів державної влади; для наукового – це суб’єктивні права людини і громадянина. Інколи право розуміють як виражену в загальновизначених юридичних принципах панівну правосвідомість або бачать у ньому систему правових відносин. Для прихильників нормативного типу праворозуміння об’єкт нігілістичного заперечення обмежується тільки юридичними нормами.

Прихильники концепції розмежування права й закону навряд чи розцінять скептичне ставлення до позитивного права й законодавства як нігілістичне, проте як нігілістичні вони розцінять погляди, що заперечують право природне. Саме тому при дослідженні юридичного нігілізму спершу потрібно визначити, що ми розуміємо під терміном «право» взагалі.

На нашу думку, право створюють взаємодіючі між собою правові відносини, юридичні норми і правова свідомість. Водночас слід підкреслити, що цей субстрат створює не механічний, а діалектичний зв’язок усіх зазначених компонентів [9, с. 595].

Остання обставина означає, що, поперше, закономірними є взаємопереходи в процесі існування й розвитку пра-

ва, тобто юридичні норми реалізуються у правових відносинах, моделі яких, у свою чергу, є випереджаючими (при здійсненні регулятивно-динамічної функції права) або фактично відбиваються правосвідомістю і закріплюються такими нормами (при реалізації регулятивно-статистичної функції); по-друге, правосвідомість, юридичні норми і правові відносини створюють субстрат права, навіть коли входять до нього не повністю, а лише відповідною частиною. Наприклад, правосвідомість представлена в ньому не всіма існуючими поглядами й уявленнями про право, а лише тими, які є для соціуму типовими, стійкими, що знайшли своє втілення в системі визнаних ідей-принципів.

На підставі викладеного можемо констатувати, що об’єктом нігілістичного заперечення може бути кожен із перелічених компонентів, а не тільки юридичні норми [10, с. 72]. Окрім того, у реальній дійсності об’єктом такого заперечення виступає не право в цілому, а конкретна правова система – національна, зарубіжна або міжнародна. Показовим у цьому плані є міркування П. Сінха, який стверджує, що для цивілізації Заходу право та його інститути відігравали головну роль в історичній дійсності, у той час як в інших суспільствах (наприклад, у японській та індійській цивілізаціях) ця роль відводилась іншим принципам, які не є правовими [цит. за: 11, с. 111]. Такий погляд можна пояснити тим, що під правом науковець має на увазі не що інше, як законодавство, а в західноєвропейських і східних суспільствах його норми визначаються різними принципами, що віддзеркалюють культурні переваги, які не збігають-

ся [12, с. 11–63]. На думку С. Б. Зінковського, у західноєвропейських суспільствах при визначенні змісту юридичних норм домінують принципи субсидіарності, індивідуалізму, суспільства свободи, у правових культурах східного типу – принципи колективізму, егалітаризму, самообмеження індивідуальних дій і цілей заради досягнення загально-го блага [13, с. 16].

Звідси виникає не лише об'єктивно необґрунтована критика деяких зарубіжних правових систем та окремих юридичних інститутів як відсталих, недемократичних і нецивілізованих, а й іноді прагнення будь-якою ціною, у тому числі й за допомогою неправових, не санкціонованих світовим співтовариством дій, насильницьким шляхом насадити «цивілізоване» європейське право на місце «варварського». При цьому не береться до уваги, що конкретна правова культура має власні критерії оцінювання, що кожній культурній епосі відповідає власна конструкція права, яка сприймається на засадах системи цінностей саме цього суспільства.

Адже навіть такий універсальний критерій, як права і свободи людини, неоднаково сприймається в різних регіонах нашої планети, по-різному оцінюється національними культурами, але на роль всеосяжного мірила в цьому питанні претендує саме європейська концепція цих прав і свобод людини як результат багатовікового соціально-економічного, політичного й духовного розвитку держав Заходу. Існує думка, що питання прав людини належить вирішувати державам з урахуванням доцільності культурних і ціннісних орієн-

тирів кожного конкретного суспільства. Ось чому цінності однієї культури без урахування особливостей іншої не повинні нав'язуватися примусово. Ця проблема глибоко розглянута С. І. Максимовим. Права людини є універсальними за своєю природою. Водночас на універсальність прав людини накладаються певні обмеження. Так, універсальність прав людини зовсім не означає їх уніформності, одноваріантності, а передбачає увагу до культурного різноманіття. Не є вони й абсолютними правами в тому сенсі, що їх об'єктивна інтерпретація і здійснення потребують врахування культурної різноманітності та інших суспільних цілей. Співвідношення універсальності та культурної різноманітності пронизує всю проблематику прав людини, проте якщо в їх розумінні акцент має робитися на універсальності, то сфера їх здійснення має бути більш чутлива до культурної різноманітності, оскільки залежить значною мірою від створення неупереджених, ефективних і надійних інститутів. Нерідко аргумент про фундаментальність культурних відмінностей використовується авторитарними режимами, які виправдовують прямі порушення прав людини посиланням на «культурні особливості» [14, с. 40].

Зарубіжний і міжнародно-правовий аспекти юридичного нігілізму у вітчизняній теорії держави і права спеціально не розроблялись, у зв'язку з чим створюється уявлення, що його рамки окреслюються межами лише національного права, а суб'єктний склад нігілістів обмежується в основному фізичними особами. Ігноруючи ці обидва аспекти юридичного нігілізму, обмежуючи сферу

існування цього явища кордонами окремої держави, його змістовну сторону нерідко вичерпують негативною оцінкою лише існуючого чинного права, хоча нігілізм може стосуватися і права попередніх етапів розвитку суспільства, а також зачіпати і перспективи його існування й розвитку в майбутньому.

Негативне ставлення до ретроспективного права або негативна оцінка його перспектив теж може бути проявом юридичного нігілізму, оскільки невизнання позитивних результатів правового розвитку перешкоджає наступності в правовій культурі, збереженню позитивного юридичного досвіду й неминуче завдає шкоди чинному праву. Саме тому постає запитання: чи може правовий нігілізм являти собою абсолютне заперечення права, або він поширюється тільки на окремі правові феномени? Убачається, що нігілізм взагалі не пов'язаний із негативним ставленням до права як такого, адже практика показує, що люди та їх об'єднання, як правило, позитивно сприймають право в цілому, а негативно оцінюють лише окремі його прояви.

Навіть радикали (а нігілізм прийнято вважати способом мислення, притаманним саме цій соціальній групі, з огляду на їх власні твердження з цього приводу) своєю поведінкою цінність права повністю не заперечують. Якщо розглядати нігілізм у межах вітчизняної правової системи, то до радикалів належать і російські революціонери, вчені, які в перші роки Радянської влади безкомпромісно відстоювали ідею непотрібності права, зокрема після перемоги соціалістичної революції [15, с. 145].

Однак повне несприйняття права з їх боку – це лише видимість. У тій частині, де право дозволяє їм відстоювати власні інтереси, воно їх цілком влаштовує. Так, нігілістична правова установка нігілістів-революціонерів, коли передбачалася повна відмова від існуючої юридичної традиції і скасування царського законодавства, містила раціоналістичні й компромісні ідеї, які передбачали коригування старих законів за допомогою революційної правосвідомості [16, с. 8]. А повна відмова від права передбачалася ними тільки у зв'язку з побудовою комунізму в майбутньому. Тому вони заперечували не право взагалі, а лише можливість його функціонування в міфічному комуністичному суспільстві. Радикально налаштовані радянські вчені-юристи теж визнавали відносну цінність права, хоча й уявляли її тільки в передуючих соціалістичному перевороту історичних епохах. Однак і вони згодом вимушені були визнати неминучість і корисність існування «соціалістичного права». У подальшому ж роль права як одного з найважливіших інструментів для забезпечення побудови матеріальної бази комунізму в радянській юриспруденції сумніву не піддавалась.

Не є абсолютним і нігілістичне ставлення до права злочинців, яких категорично не влаштовує тільки та частина офіційних юридичних норм, яка перешкоджає їх злочинній діяльності, оскільки в умовах повного паралічу правового регулювання вона теж стає неможливою. Більше того, наявність своєрідної, правильної, з їх точки зору, «правомірної поведінки» вбачається деякими дослідниками і в самому злочин-

ному середовищі, хоча терміном «право» тут не оперують. Тому юридичний нігілізм найчастіше виявляється в негативному ставленні до окремих правових цінностей, ігнорованих суб'єктами через різні причини.

Відмова від сформованої системи соціальних цінностей або її деформація відбуваються передусім на переломних етапах суспільного розвитку, пов'язаних із соціальними переворотами, змінами основних засад існуючого ладу. Саме в ці періоди в усій повноті виявляють себе радикальні погляди й дії, спрямовані проти існуючого порядку. Характеризуючи руйнування підвалин світогляду й форм поведінки в такі революційні періоди, П. О. Сорокін зауважив, що «відбувається переоцінка моральних цінностей», яка призводить до повного нігілізму. З піднесенням революції зростає популярність екстремістських ідеологій. «Ідеологія, лівіша за всякий здоровий глузд», має максимальні шанси на успіх... Чим утопічніша програма, чим більше вона нездійсненна, тим більше шансів вона має на успіх, тим швидше завойовує популярність і визнання... те, що в нормальному стані суспільства сприймається як фантазія поета чи марення божевільного, сприймається як здійснений план дій» [17, с. 158].

Не залишаються поза цим руйнівним впливом і правові цінності. Більше того, саме вони заперечуються в першу чергу, оскільки лежать у підґрунті права, на якому тримається насильно колишній правовий порядок, що відкидається. Правовими цінностями можуть виступати різноманітні факти і явища матеріального й ідеального характеру: мате-

ріальні предмети і блага, суспільні відносини, людські вчинки, вольові феномени (мотиви, спонукання), ідеї, ідеали, цілі, соціальні інститути. Найважливіші з них і стають принципами права. Серед правових цінностей прийнято вирізняти специфічну цінність права, фундамент якого становлять його особливі властивості і принципи, а також закріплені в ньому інші неюридичні за природою цінності. У загально-теоретичній правовій літературі головним чином увага звертається на цінність національного (внутрішньодержавного) права.

Якщо виходити з розуміння цінності права як його позитивної значимості (ролі) у задоволенні потреб суб'єктів [18, с. 159], можна стверджувати, що цінність права для суспільства (загально-соціальна) полягає в забезпеченні порядку в суспільних відносинах в умовах соціальної диференціації, що сприяє зміцненню виробництва й обміну матеріальних і духовних благ, дозволяє в цивілізованій спосіб розмежувати й узгодити конкуруючі інтереси різних соціальних груп, а в результаті забезпечує поступальний, прогресивний розвиток соціуму, незважаючи на постійно виникаючі суперечності. Цінність права для особистості полягає в тому, що воно закріплює за індивідами відносно рівні й справедливі масштаби свободи, у рамках яких вони можуть суспільно прийнятними способами задовольняти свої потреби й інтереси, забезпечує можливість їх самостійного розвитку, стимулює їх творчу активність і протистоїть сваволі в будь-яких формах: воно виключає довільний розсуд із боку як публічної

влади, так і інших суб'єктів, з якими індивід вступає у взаємодію. Інструментальна цінність права, утворена з його загальносоціальної й особистісної цінності, виражається в тому, що право надає рішенням органів державної влади загального значення, надихає їх своїм авторитетом, забезпечує ефективне функціонування цих органів, оптимально визначаючи їх компетенцію і структуру.

Проте власна цінність права багато в чому залежить від закріплених у ньому неюридичних цінностей – політичних, моральних, культурних, а також універсальних світоглядного характеру, таких як загальне благо, повага до інтересів інших, рівність, порядок тощо. Причому всі вони настільки тісно переплетені з юридичними, що багато з них перестають сприйматися як позаправо-

ві за своєю природою (наприклад, справедливність, рівність, свобода), тому небезпека правового нігілізму полягає ще й у тому, що він неминуче поєднується з іншими його видами – моральним, політичним і релігійним, що спричиняє не лише підтримку їх поширення, а й ускладнює боротьбу з ними. Правовий нігілізм є складним і багатогранним явищем, яке має багато різноманітних проявів – зовнішній, внутрішній, до закону, права, правової моралі, тому боротьба з проявами нігілізму вимагає зусиль усього суспільства та держави, підтримки з боку законодавчих, виконавчих та судових органів; цілеспрямованої виховної роботи і правової освіти, якісного розвитку правової науки; поліпшення соціальних та економічних умов життя як окремого громадянина, так і суспільства в цілому.

Список використаної літератури

1. Волошенюк А. В. Правовой нигилизм: общетеоретическая характеристика / А. В. Волошенюк. – Харьков : Прометей-пресс, 2005. – С. 40–41.
2. Туманов В. А. О правовом нигилизме / В. А. Туманов // Сов. государство и право. – 1989. – № 10. – С. 73.
3. Гойман В. И. Механизм обеспечения реализации закона в современных условиях / В. И. Гойман // Сов. государство и право. – 1991. – № 12. – С. 85.
4. Пульс реформ: юристы и политологи размышляют / под ред. П. М. Рабиновича. – М. : Прогресс, 1989. – С. 177.
5. Рабинович П. М. Социалистическое право как ценность / П. М. Рабинович. – Львов : Вышш. шк., 1985. – С. 153.
6. Теория государства и права : учебник / под ред. М. М. Рассолова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ЮНИТИ-ДАНА; Закон и право, 2004. – С. 520–521.
7. Матузов Н. И. Правовой нигилизм и правовой идеализм / Н. И. Матузов // Общая теория государства и права : акад. курс [в 2 т.] / под ред. Н. М. Марченко. – Т. 2 : Теория права. – М. : Зерцало, 1998. – С. 407–408.
8. Проблемы теории государства и права / под ред. С. С. Алексеева. – М. : Юрид. лит., 1987. – С. 198.
9. Теория государства и права : учебник / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – М. : Юристъ, 1997. – С. 595.
10. Фомин А. В. Юридическая безопасность – особая разновидность социальной безопасности: понятие и общая характеристика / А. В. Фомин // Государство и право. – 2006. – № 2. – С. 72.
11. Колотова Н. В. Право и права человека в условиях глобализации / Н. В. Колотова // Государство и право. – 2006. – № 2. – С. 111.

12. Синха П. Юриспруденция. Философия права : краткий курс / П. Синха. – М. : Академия, 1996. – С. 11–63.
13. Зинковский С. Б. Право как явление культуры : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / С. Б. Зинковский. – М., 2006. – С. 16.
14. Максимов С. І. Права людини: універсальність і культурна різноманітність [Текст] / С. І. Максимов // Право України. – 2010. – № 2. – С. 36–43.
15. Исаев И. А. Революционная психология и революционная законность (Российский опыт 1917 г.) / И. А. Исаев // Государство и право. – 1995. – № 11. – С. 145.
16. Мартышин О. В. Проблема ценностей в теории государства и права / О. В. Мартышин // Государство и право. – 2004. – № 10. – С. 8.
17. Сорокин П. А. Социология революции / П. А. Сорокин. – М. : Издат. Дом «Территория будущего»: РОССПЭН, 2005. – С. 158.
18. Загальна теорія держави і права : підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин та ін. – Х. : Право, 2009. – С. 159.

Стаття надійшла до редакції 14.09.2013.

Черкас М. Истоки правового нигилизма и его влияние на ценность права

В статье исследуются истоки происхождения правового нигилизма, проанализировано проявление правового нигилизма на разных исторических этапах развития общества, показано отношение к нему различных групп населения. Акцентируется внимание на влиянии правового нигилизма на ценность права. Сделан вывод, что нигилизм является наиболее опасной формой деформации правосознания.

Ключевые слова: правовой нигилизм, правосознание, юридический нигилизм, ценность права.

Cherkas M. The origins of legal nihilism and its impact on the value of law

The article investigates origin of the legal nihilism. To this end, consider the situation in various legal nihilism at different stages development of society.

Shows the ratio of nihilism different groups of population. Isolate the impact of legal nihilism the value of law. Concluded that nihilism is the most dangerous form of the deformation of justice.

Keywords: legal nihilism, legal Consciousness, legal nihilism, the value of law.